

Věnceslava Bechyňová:

Osvícenské vlivy u V.F.Durycha.

Potřeba zabývat se názorovou orientací Václava Fortunáta Durycha, jehož dílo patří k prvním českým slavistickým pracím světové urovně, vyplývá především z klíčového významu jeho činnosti. Jeho badatelská činnost se totiž rozvíjí na rozhraní epochy českého baroka a osvícenství a to už samo o sobě probouzí zájem o jeho myšlenkový svět. Výrazným rysem Durychovy činnosti je dále mimořádná sečtělost v odborné literatuře 18.století, ač byl v podstatě slovanský antikvář a zajímal se především o nejstarší slovanské jazykové památky. Protože jeho odborný význam spočívá v pracích převážně ligvistických a vedle toho i ve skutečnosti, že k slavistice přivedl **J**osefa Dobrovského, s nímž pak dlouhá léta spolupracoval, zůstala jeho názorová orientace zastíněna jeho odbornou prací. Snad k tomu přispělo i to, že byl nejen kněz, nýbrž také mnich staroměstského pavlánského kláštera v Praze, což se badatelům mohlo zdát dostatečným potvrzením jeho církevního přesvědčení. Přesto byly ovšem vždycky také zdůrazňovány jeho vztahy k osvícenství, třebaže se o nich psalo spíše proklemativně než na základě hlubšího studia.

Ne náhodou se však už od šedesátých let našeho století věnoval myšlenkové orientaci Durychově Walter Schamschula, který se nejprve soustředil na pobyt Durychův v Mnichově^{1/} a později, ve své habilitační práci *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das tschechische Geistesleben /1770-1800/*, vydané v Mnichově roku 1973, charakterizoval V.F.Durycha jako významného reprezentanta první fáze české jazykové obnovy.^{2/}

V citoveném článku z roku 1965 především na základě archivního materiálu zhodnotil Durychův vztah k bavorskému histori-

kovi Andreasovi Felixovi Oefelovi, s nímž se Durych osobně stýkal v Mnichově, a k mladšímu německému badateli Petru Paulovi Finauerovi, který se stal v Mnichově jeho přítelem. Durych vyučoval totiž v letech 1763-5 hebrejštině v minoritském klášteře v Mnichově, už dříve /1761-2/ vyučoval hebrejštině také ve Vídni a po zrušení pavlánského kláštera na Starém Městě pražském odešel do Vídně, kde pracoval deset let ve dvorní knihovně.

V knize Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben pojednává proto Schamschula právem o vlivu německé vědy na odbornou činnost Durychovu. Všimá si však zároveň i zájmu německých badatelů o české země, sleduje např. i členství německých badatelů v první rakouské učené společnosti Societas incognitorum eruditorum, založené roku 1746 v Olomouci. Jejími členy byli A.F.Oefele i literární teoretik Johann Christoph Gottsched i jiní. Zvlášť pojednává Schamschula i o Dobrovského a Durychově vztahu ke gotickým historikům - k Hartwigovi Ludwigu Christianovi Bacmeisterovi a ke kruhu kolem orientalisty Johanna Davida Michaelise - k Ludwigovi Albrechtovi Gebhardimu a k Johannu Christophovi Gattererovi.

Protože se však Durych nejvíce zabýval filologií, pojednává samostatný oddíl, který je mu v Schamschulově knize věnován, o německých filologiích, které buď znal osobně, nebo znal jejich dílo a dovolával se ho ve svých pracích nebo v korespondenci. Kromě orientalistů, z nichž nejvíce ovlivnil dílo Durychovo i Dobrovského J.D.Michaelis, to byli Němci Johann Leonhard Frisch, Johann Peter Kohl, Hartwig Ludwig Christian Bacmeister a Johann Benedikt Heyrenbach. Např. Frisch považoval ruštinu /vlastně ruskou církevní slovanštinu/ za matku všech slovanských jazyků a Durych se s touto představou z doby baroka částečně shodoval, třebaže jí ze západoslovanské oblasti dával na roveň češtinu. Tato představa ovšem nemusila být podnícena německým vzorem.

14

Durych se s ní setkal i v části rukopisné gramatiky Juraje Križaniće, kterou v opisu přivezl Dobrovský ze své cesty do Ruska. Byla to kapitola XIV. o kažení slovanského jazyka a Dobrovský ji Durychovi půjčil i se svými poznámkami. S názory Charváta Križaniće se pak velmi shodovala i Durychova orientace na Rusko, spojená v jeho případě s preferováním češtiny mezi ostatními slovanskými jazyky, podobně jako Križanić preferoval chrvátštinu. Zejména obdiv ke kulturnímu pokroku doby Petra Velikého se však u Durycha připojuje k této všeobecné ruské orientaci. Důkladněji ozřejmit Durychovy vztahy k starší literatuře by ovšem bylo možné jen na základě velmi bohatého materiálu z jeho pozůstalosti, tematicky rozděleného a nově popsaného Pavlem Křivským^{3/}.

Zrod české vědecké slavistiky je však dnes už obecně kladen do údobí osvícenství a V.F.Durych je jejím prvním filologickým představitelem.^{4/} V českých literárních historiích bývá v souvislosti s touto epochou připomínán zejména osvícenský racionalismus, sahající až k Descartovi, ve vztahu k literatuře pak francouzský klasicismus se závaznou poetikou Boileauovou, spíše poezii svazující než jí poskytující možnost rozkvětu. Jmenován bývá i německý teoretik klasicismu Johann Christoph Gottsched, jehož estetické názory byly ve svých požadavcích ještě přísnější než zásady Boileauovy a zbavovaly německou literaturu této doby i hravosti francouzského rokoka, nevhodné pro poměry německé.

Avšak naučná literatura bývá zpravidla ovlivněna jinými vzory než literatura krásná a široký obor slavistiky připouští vlastně všestranné dobové vlivy. Němečtí odborníci posuzují dobu osvícenství v podstatě ve třech hlavních směrech: Prvním samozřejmě zůstává myšlenkový racionalismus, ale jako druhý směr stále vedle něho působí náboženský pietismus, obracející se k vnitřnímu náboženskému prožitku. V německém protestantství je pietismus hlavním myšlenkovým proudem už v 17.století, ale v osvícen-

ské době otvírá náboženská tolerance pietismu cestu i do jiných vyznání. Třetím, velmi důležitým směrem je filosofický sensualismus nebo také realistický sensualismus, který měl kolébku v Anglii, nejprve v odborných pracích, zaměřených ke konkrétním tématům, posléze i ve filosofii Johna Locka, hlavního představitele empirismu, pro něhož je zkušenost jediným zdrojem poznání. Ale také Lockova nauka o státu zřejmě ovlivnila jak V.F.Durycha, tak J.Dobrovského, třebaže k tomu došlo ponejvíce prostřednictvím německým. J.Locke totiž omezuje význam státu na to nejnужnější, vyžaduje na základě suverenity občanů konstituční vládu, svobodu a stejná práva pro všechny občany, což bylo pro slovansky cítící inteligenci Rakouska jistě velmi přitažlivé. Jestliže se vláda zpronevěří svému úkolu a svobodu nezajistí, národ je podle Locka oprávněn ji svrhnout. Přitom ovšem bylo pro mnicha pavlánského řádu V.F.Durycha i pro kněze J.Dobrovského jistě důležité, že Locke se přitom neodvrátil od zjeveného náboženství, třebaže přiznával jen rozumu soud nad tím, co je Bohem zjevené a co ne. Tato jeho náboženská filosofie vedla k tzv. přirozenému náboženství, které se rozšířilo nejen v Anglii, nýbrž i v Německu.

Učení kněží V.F.Durych a J.Dobrovský byli přirozeně obeznámeni se soudobými filosofickými i náboženskými názory, které se objevily u příslušníků křesťanských církví. Dobrovský se ostatně svěřoval se svým vztahem k filosofii Kantově P. Vláclavu Krčmovi^{5/}, filosofickým názorům Dobrovského se kdysi věnoval, třebaže dosti jednostranně Milan Machovec, avšak Durychovy filosofické zájmy zůstaly vůbec nepovšimnuty. Nezabývá se jimi ani Walter Schamschula, jehož průzkum české osvícenské literatury ve vztahu k Německu je prováděn ve třech oblastech: v oblasti historie, jazyka a tzv. obnovy literatury.

Schamschula však poukázal na zajímavý materiál z rukopisné pozůstalosti F.A.Oefela. Je to dopis V.F.Durycha, z něhož

vyplývá, že mu Oefele půjčil pro jeho potřeby Lexikon k Starému zákonu z pera J. Buxtoffa staršího, vydaný jeho synem Buxtoffem mladším. Byla to protestantská biblická exegeze, s kterou Durych pracoval v Mnichově. Před odchodem do Mnichova totiž ~~Durych~~ nenapsal žádnou práci a ještě po návratu do Prahy publikoval jedinou rozpravu hebraistickou /1767/ a poté dějiny kostela sv. Salvátora a kláštera nejmenších bratří sv. Františka z Pauly na Starém Městě pražském /De origine templi Salvatoris et monasterii Fratrum minorum S. Francisci de Paula Veteris Pragae, /1771/. Biblická exegeze však byla často jeho povinností a v jazykovém smyslu i badatelským úkolem, takže jeho zájem o pietistickou protestantskou exegezi a práce s ní sdělují mnoho o jeho přesvědčení.

Durychova pozůstelost však vykazuje i doklady jeho znalostí osvícenské filosofie německé. Jde o rukopisné záznamy četby, které vlastně představují ideové zázemí jeho práce. Tyto záznamy jsou důležité i z hlediska, zda byl Durych skutečně do té míry ovlivněn německým nacionalismem, jak předpokládá Schamschula, nebo zda byla jeho nápadné české národní uvědomění také výsledkem ~~XXXXX~~ působení staré české literatury, případně slovenských literatur období baroka.

Představu o tom, jakou literaturu Durych četl v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století podávají jeho rukopisná Adversaria, uložená v Knihovně Národního muzea^{6/}. Je to kniha velkého kvartového formátu, obsahující bibliografické záznamy knih z různých vědeckých oblastí, jimž se Durych věnoval. Kniha byla doplněna i zápisy Dobrovského, a to v naprosté většině z literatury lingvistické. Durych knihu rozdělil na mnoho tematických oddílů, aby jednotlivé bibliografické záznamy nebo výpisy z knih mohly být doplňovány. Z hlediska Durychova osvícenského myšlení jsou nejzajímavější mezi nimi zápisy o přirozeném náboženství.

V oddílu Religiosa naturalia se např. upozorňuje na Reimarovy pravdy přirozeného náboženství. Hermann Samuel Reimarus patřil k filosofické škole Wolfově, zaznamenaná Reimarova kniha o přirozeném náboženství má název Die vornehmsten Wahrheiten der Natur. Z pozic přirozeného náboženství potíral pouze víru v zázraky zjeveného náboženství, za jediný zázrak považoval stvoření světa, vše ostatní se podle něho uskutečňuje podle zákonů přírody. Durych si poznamenává, že je to přirozená moudrost pro vzdělané měšťany, ale hned uvádí jméno židovského hlasatele přirozeného náboženství - Mosea Mendelssohna. Jeho učení shrnuje heslem: Es ist wahr: ich erkenne, tj. lockovským ztotožněním pravdy s tím, co je zkušeností poznáno. Dále poznamenává, že Reimarovy jiné pravdy, nejen ty, které jsou pochopitelné lidskému rozumu, nýbrž i ty, které mohou být lidskými silami dokázány a chráněny, jsou obsaženy v Mendelssohnově díle Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum /Berlín 1783/. Mendelssohn, židovský osvícenský filosof, byl ovlivněn zejména filosofií Spinozovou, ale také Leibnitzovou /s Leibnitzem a Hamannem si korespondoval/ a Wolfovou. Obecně je považován především za úspěšného hlasatele osvícenského myšlení. Orientován byl široce, napsal např. i pozoruhodné spisy estetické, avšak historický význam mělo jeho citované dílo o přirozeném náboženství, a to zejména pro toleranci jeho pojetí přirozeného náboženství a pro volnost jeho vyznání.

Durych si z Mendelssohnova spisu pořídil nejobsáhlejší výpisky z celých Adversarií. Je to hned na začátku svazku, v prvním jeho oddílu, nazvaném Hebraica, v němž po záznamu knihy Herdrovy Vom Geist der hebräischen Poesie /Lipsko 1782/ následují deseti-stránkové výpisy z Mendelssohna. Místy zachycují i Durychovu bezprostřední reakci na čtené, a to v latinských poznámkách, jimiž je text proložen.

Mendelssohnův výklad o náboženství je veden z hlediska

občanského i duchovního. Opory společenského života mají být ve vzájemné rovnováze, aby se nestaly břemenem a přítěží tohoto života. Je to podle autora jeden z nejdůležitějších úkolů politiky, jemuž se politika už po staletí věnuje, ale s nímž se spíše jen šťastněji vyrovnává, než aby jej teoreticky řešila. Podle Locka definuje Mendelssohn stát tak, že už v definici je obsažena nutnost všestranné tolerance: Stát budiž společenstvím lidí, kteří se sdružují, aby spolu podnikli šťastnou cestu pozemským životem. Ale není prý důvod omezovat společnost jen na časnost. Jestliže se lidé chtějí starat o svou duši ve veřejných zařízeních, pak se stává povinností i to, aby to mohli činit ve společenském svazku. Stát jako takový se tím nechce zabývat, takže zbývá církev.

Státu přísluší starost o časné, církvi o věčné, je tu tedy občanská a církevní autorita. Ty se k sobě mají jako důležitost věčného k důležitosti časného, a proto je stát podřízen církvi, nastanou-li nějaké kolize. Jakmile si prý člověk uvědomí, že neplní povinnosti také k sobě samému, k Stvořiteli svého bytí a k svým blízkým, nemůže v tomto stavu setrvat, ale musí jej opustit, vstoupit do společnosti lidí sobě podobných, vzájemnou pomocí uspokojit společné požadavky a jejich zajišťováním přispívat k společnému dobru. Společné dobro ovšem znamená dobro současné, stejně jako dobro budoucí; tj. pozemské i duchovní v lidech. Jedno je už od druhého neoddělitelné.

Bez splnění našich povinností nemůžeme ani na zemi ani v nebi očekávat štěstí. K skutečnému splnění našich povinností pak náleží dvojí: jednání a myšlení. Jednání vede k tomu, co povinnost vyžaduje, myšlení je příčinou, že jednání přichází ze správného zdroje, že k němu dochází ze správných pohnutek.

Durych si zapisuje i základní Mendelssohnovu tézi o židovském náboženství: Židé nemají náboženství zjevené ve smyslu

náboženství křesťanského. Principem židovského náboženství je: Neznám jiné věčné pravdy než ty, které jsou nejen pochopitelné lidskému rozumu, nýbrž také mohou být lidskými silami zachovávány a chráněny. K tomu si Durych latinsky poznamenává, že tento princip uvádí Mendelssohn pro rozdíl, který je mezi křesťanskou církví a synagogou. Ale dodává, že rozdíl by byl zanedbatelný, kdyby se pro touž věc používalo označení nadpřirozené náboženství a nadpřirozený zákon, neboť nadpřirozeného zákona bylo použito pro nadpřirozené zjevení náboženství. Náboženská tolerance tedy Durychovi vyhovuje, projevuje se i prakticky v jeho spisech, ale sekularizaci náboženství nemůže jako duchovní připustit.

Pozoruhodná je i Mendelssohnova charakteristika Mojžíšova zákona. Mezi všemi jeho nařízeními a předpisy není žádné: Musíš věřit nebo nevěřit. Víře se neporoučí, poněvadž nepřijímá žádné příkazy, dospívá se k ní jen cestou přesvědčování, kdežto příkazy jsou zaměřeny na vůli člověka, na jeho sílu k činu. O tom, co se nezyvá vyznání víry, nemáme už podle Mendelssohna žádný pojem a musíme je v duchu pravého židovství považovat za nenáležitě.

Židovství má podle Mendelssohna tyto základy: 1. Náboženskou nauku nebo věčné boží pravdy a řízení, bez něhož by lidstvo nemohlo být osvíceno a šťastné. 2. Historické pravdy nebo zprávy, které podle své povahy nemohou být přijaty jinak než prostřednictvím víry a jsou podporovány autoritou. 3. Zákony, předpisy, modlitby, které jsou tomuto národu vlastní. Tyto zákony byly zjeveny, tj. učiněny známými slovy Písma.

V původním pojetí stát a náboženství nebyly spojeny, nýbrž byly jedno a totéž. Ale už v době proroka Samuela dostala stavba trůnu a ta se zvětšovala, až se části úplně rozpojily.

Podobně jako jiní osvícenci měl Mendelsshohn své osobité představy o jazyce a o jeho písemném záznamu. V knize o židovské víře uvádí jako slovo neurčitého významu dokonce samo slovo *virg* /Glauben/, které prý na více místech zní důvěra /Vertrauen/, naděje /Zuversicht/ nebo bezpečná jistota v příslibech a ujištěních. Od konkrétních příkladů neurčitosti slovního vyjádření směřoval proto k ^{přesnější} ~~známější~~ charakteristice jazyka a jeho písemného záznamu.

I v této otázce má pro Mendelssohna základní význam lidské pozorování a rozlišení určitých příznaků a poté jejich pojmenování. V jeho pojetí je to dvojí činnost: 1. tvoření pojmů z vnějších dojmů, 2. vyjádření těchto pojmů smyslovými znaky. Tuto činnost koná prý člověk nejen proto, aby pojmy někomu sdělil, nýbrž také proto, aby je podržel pro sebe. K prvnímu kroku, totiž k oddělení příznaků, dochází ještě bez pomoci znaků, teprve už vytvořené abstraktní pojmy jsou pojmenovávány. Pojmenování je u Mendelssohna buď arbitrární /Mendelssohn říká: willkürlich/, nebo se váže na něco už známého, což znamená, že je to pojmenování motivované.

Podle Mendelssohna má nález nového slova ve vědách velkou důležitost. Jednoduše, ale přitom obrazně to vysvětluje: "Zdá se, jako by ten, kdo vynalezl slovo příroda, neučinil velký objev. Ale přesto mu musí být jeho současníci vděční, neboť mohou zahanbit kejklíře, který jim ve vzduchu předvádí své kousky, když mu řeknou, že jeho hra není ničím nepřírozeným, ale že je to působení přírody." Každé nové slovo ve vědách nemusí být prý prázdným zvukem, i když není odvozeno ze starších elementárních pojmů. Stačí, když označuje obecnou vlastnost v jejím skutečném rozsahu. Vždycky však je třeba spojit pozorování s tím, co už je známo.

Durych k tomu uvádí antikvářskou poznámku, že je to jako v praxi, kde starší nástroje slouží k vysvětlení historických

činností a odhalují stupeň vynalézavosti, který vedl v dané lidské činnosti k pokroku. Proto prý nechť jsou v muzeích nástroje všech dob a zároveň by tam měla být zachována jejich zastaralá pojmenování nebo pojmenování stará, ale dosud užívaná a přitom taková, že jsou známkou skrytého významu. Tato Durychova poznámka je velmi cenná, neboť má vztah k jeho vlastní terminologii filologické, která se v této době zpřesňovala, ale byla také jak v latině, tak v národních jazycích velkým problémem.

Mendelssohn vycházel z písemného záznamu a jeho vztahu k řeči a konstatoval, že ještě nyní v živých jazycích civilizovaných národů není písmo tak rozmanité jako řeč a že tentýž písemný znak je v různých spojeních a postaveních rozmanitě vyslovován. K tomu připojil Durych poznámku o hláskách, z nichž se skládají slova, a o znacích a hieroglyfech, které je zachycují. Zdá se prý, že i opakování hlásek a jejich různé kombinace se vztahují k obsahu slov. Tímto pozorováním byl člověk přiveden k přesvědčení, že artikulovaných zvuků, jichž může užít, není tolik jako jevů, k jejichž označení zvuky slouží. Tím Durych jasně vyjádřil obtížnost pojmenování nebo v jeho případě konkrétně obtížnost lingvistické terminologie, kterou postupně s velkým váháním opravoval i vytvářel.

Výpisky z knihy Mendelssohnovy a Durychovy poznámky k vlastním výtahům dávají nahlédnout do jeho myšlenkového světa. Byl především velmi tolerantní k jinověrcům a měl dokoce pochopení pro myšlenku přírodního náboženství, které by bylo vytvořeno na základě rozumově přijatelných a společensky prospěšných náboženských zásad, třebaže byl římskokatolickým knězem. Jako většina inteligentů této doby však neopouštěl své náboženské přesvědčení. Sloužil si však pietistickou biblickou exegezí, můžeme připomenout i jeho zájem o schismatickou církev východní / a to nejen v souvislosti s otázkou slovanské liturgie u Slovanů / a samozřejmě

i studium díla židovského osvícenského filosofa M.Mendelssohna.

Už čeští učené spisovatelé období baroka, zvláště Bohuslav Balbín a Tomáš Pešina z Čechorodu, byli velmi tolerantní k jinověrcům, vysoko oceňovali např. díla J.A.Komenského a Pavla Stránského. Durych však měl daleko modernější pohled na církve a z jeho četby můžeme přímo zjistit, kteří autoři mu byli blízcí. Pietismus zapůsobil na něho zřejmě hlouběji než na jeho přítele Dobrovského, ~~nikdy~~ mnohem racionalističtějšího a systematicky pracujícího na "kritických pokusech" nejen historických, ale v dřívějších letech také lingvistických a literárních. Proti tomu byl Durychův plán Slovanské knihovny o mnoha svazcích snem a utopií, ale nepatřil snad méně osvícenství než dílo Dobrovského. Jak ukázal v knize dnes už klasické Rudolf Unger^{7/}, nemusilo mít za osvícenství a ještě spíše v době následující význam jen myšlení racionalistické.

V poslední době se dospělo ke konstatování filosofické blízkosti J.Dobrovského k jeho více než o generaci mladšímu současníkovi Bernardu Bolzanovi.^{8/} Společné studium V.F.Durycha a J.Dobrovského v osmdesátých letech 18.století a Durychovy záznamy o něm přinášejí zajímavé doklady o tom, že se oba zabývali obdobnými problémy jako později Bolzano. Zejména Mendelssohnovy názory na stát, s nimiž se Dobrovský seznámil z Durychových Adversarií, mluví v tomto směru jasnou řečí.

1/ W.Schamschula, W.F.Durich in München. Welt der Slawen 10, 1965, 188-202.

2/ Je v této knize zařazen na str. 177-198 do² oddílu, který má název: Die Sprachliche Erneuerung. První oddíl knihy se zabývá historií, třetí oddíl obnovou literatury a třetí německo-českými komponentami působení.

3/ P.Křivský, Literární pozůstalost Václav Fortunát Durych /1765-1802/. 2.rozšířené vydání. Praha 1978.

4/ Srov. M.Kudělka, O pojetí slavistiky. Vývoj představ o jejím předmětu a podstatě. Praha 1984, kap. 1. Osvícenské počátky a východiska, str. 14-34.

5/ Srov. Spisy a projevy JD sv. 21. Dopisy Dobrovského s B.Veršauerem a V.Krčmou z rodinných dopisů. Vydali J.Volf a J.Páta. Praha 1937, úvod J.Volfa str. 10, kde i odkazy na další literaturu.

6/ Durychův rukopis je uložen v Knihovně Národního muzea pod sign. IX F 4 s názvem W.F.Durich: Adversaria. In subsidium memoriae colligit ex a. 1780. - Jsou v něm vepsány i přípisky Dobrovského.

7/ R.Unger, Hamann und die deutsche Aufklärung. Studien zur Vorgeschichte des romantischen Geistes im 18.Jahrhundert. /3.vyd./ Tubinky 1963, díl 1-2.

8/ K.Horálek-P.Křivský; K dnešnímu stavu bádání o Josefu Dobrovském /kap. Dobrovský a Bolzano/. Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19.storočia. Bratislava 1978, 217-220.

1/ W.Schamschula, W.F.Durich in München. Welt der Slawen 10, 1965, 188-202.

2/ Je v této knize zařazen na str. 177-198 do² oddílu, který má název: Die sprachliche Erneuerung. První oddíl knihy se zabývá historií, třetí oddíl obnovou literatury a třetí německo-českými komponentami působení.

3/ P.Křivský, Literární pozůstalost Václav Fortunát Durych /1765-1802/. 2.rozšířené vydání. Praha 1978.

4/ Srov. M.Kudělka, O pojetí slavistiky. Vývoj představ o jejím předmětu a podstatě. Praha 1984, kap. 1. Osvícenské počátky a východiska, str. 14-34.

5/ Srov. Spisy a projevy JD sv. 21. Dopisy Dobrovského s B.Veršauerem a V.Krčmou z rodinných dopisů. Vydali J.Volf a J.Páta. Praha 1937, úvod J.Volfa str. 10, kde i odkazy na další literaturu.

6/ Durychův rukopis je uložen v Knihovně Národního muzea pod sign. IX F 4 s názvem W.F.Durich: Adversaria. In subsidium memoriae colligit ex a. 1780. - Jsou v něm vepsány i přípisky Dobrovského.

7/ R.Unger, Hamann und die deutsche Aufklärung. Studien zur Vorgeschichte des romantischen Geistes im 18.Jahrhundert. /3.vyd./ Tubinky 1963, díl 1-2.

8/ K.Horálek-P.Křivský; K dnešnímu stavu bádání o Josefu Dobrovském /kap. Dobrovský a Bolzano/. Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19.storočia. Bratislava 1978, 217-220.